

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ НА ТЕРИТОРІЇ ОКУПОВАНОГО ДОНБАСУ

ENVIRONMENTAL SAFETY ON THE TERRITORY OF THE OCCUPIED DONBASS

Кучер В.О., к.ю.н., доцент,
завідувач кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Євхутч І.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Парасюк В.М., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено проблемі забезпечення екологічної безпеки на окупованих територіях Донбасу. У статті аналізується поняття екологічної безпеки. Наголошено, що екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Вона є елементом національної безпеки і відповідає її національним інтересам. Питання екологічної безпеки носить глобальний характер.

Невирішеним залишається питання екологічної безпеки на території Донбасу. З початком збройного конфлікту ситуація різко змінилася в бік погіршення. Сучасними екологічними проблемами Донбасу є: порушення цінних природних територій; руйнування промислових, екологічно небезпечних об'єктів; закриття шахт та припинення відкачування шахтних вод; порушення геологічного середовища; погіршення гігієнічних показників джерел питної води; руйнування та забруднення ґрунтів; утрата зелених насаджень та лісових масивів. Серед екологічних небезпек потрібно також виділити: радіаційну, хімічну небезпеку; вибухонебезпеку промислових об'єктів; забруднення поверхневих та підземних вод, атмосферного повітря, ґрунтового покриву; небезпеку епідемій, пожежі.

Сформульовано заходи з недопущення екологічної катастрофи й усуненню екологічних небезпек на окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

На першому етапі потрібно провести екологічний аудит; створити єдиний центр із моніторингу забруднення довкілля. На другому етапі подолання економічних небезпек необхідно розробити Програму подолання наслідків бойових дій. До пріоритетних завдань цієї програми слід включити необхідність розроблення реєстрів об'єктів та територій, які становлять екологічну небезпеку; передбачити питання роботи Державної екологічної інспекції; визначити способи організації санітарного нагляду за водопостачанням населення; передбачити шляхи очищення територій від наслідків бойових дій та військових небезпечних предметів; урахувати питання відновлення територій. На останньому етапі подолання екологічних небезпек слід розробити і впровадити програми розвитку населених пунктів, промислових та інших об'єктів. До виконання цих програм слід залучити громадськість, волонтерів, міжнародні організації. Усі запропоновані заходи з усунення екологічних небезпек у повній мірі можливо проводити після звільнення тимчасово окупованих територій регіону.

Ключові слова: навколишнє природне середовище, екологічна безпека, збройний конфлікт, екологічні небезпеки, екологічний аудит, програма подолання наслідків бойових дій.

The article is devoted to the problem of ensuring environmental safety in the occupied territories of Donbass. The article analyzes the concept of environmental safety. Environmental safety is the state of the environment at which the prevention of environmental degradation and risks to human health. It is an element of national security and meets its national interests. The issue of environmental security is global.

The issue of environmental safety in the Donbass remains unresolved. Since the beginning of the armed conflict situation has changed to the downside.

Modern ecological problems of Donbass are: violation of valuable natural territories; destruction of industrial, ecologically dangerous objects; closure of mines and cessation of pumping of mine waters; disturbance of the geological environment; deterioration of hygienic indicators of drinking water sources; destruction and contamination of soils; loss of green spaces and forests.

Among the environmental hazards should also be identified radiation, chemical hazards; explosion hazard of industrial facilities; pollution of surface and groundwater, air, soil; danger of epidemics, fires; danger of epidemics, fires.

Measures have been formulated to prevent an ecological catastrophe and eliminate ecological dangers in the occupied territories of Donetsk and Luhansk regions.

At the first stage it is necessary to conduct an environmental audit; create a single center for monitoring environmental pollution. In the second stage of overcoming economic dangers, it is necessary to develop a program to overcome the consequences of hostilities.

Priorities for this program should include the need to develop registers of sites and areas that pose an environmental hazard; anticipate issues of the State Ecological Inspectorate; identify ways to organize sanitary supervision of water supply; to envisage ways of clearing the territories from the consequences of hostilities and military dangerous objects; take into account the issue of restoration of territories.

The last step to overcome environmental hazards should develop and implement programs of human settlements, industrial and other facilities. By implementation of these programs should involve community, volunteer organizations.

All the proposed measures to eliminate environmental hazards can be implemented after the liberation of the temporarily occupied territories of the region.

Key words: environment, environmental safety, armed conflict, environmental hazards, environmental audit, program to overcome the consequences of hostilities.

Постановка проблеми. Інтенсивне зростання наводнаселення, розвиток промисловості, енергетики, транспорту, а також збільшення кількості надзвичайних ситуацій викликають збільшення рівня впливу негативних факторів на навколишнє середовище і людину, вносять

дисбаланс у природні процеси, які забезпечують стабільність життєвого циклу на Землі.

Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України є обов'язком держави (ст. 16 Конституції України). Екологічний аспект

є одним з основних у вирішенні завдань забезпечення безпеки життєдіяльності людини [1, с. 89].

Кодекс цивільного захисту в ст. 15 перераховує джерела небезпек виникнення надзвичайних ситуацій техногенного характеру, серед яких виокремив такі: потенційно небезпечні об'єкти та об'єкти підвищеної небезпеки; будівлі та споруди з порушенням умов експлуатації; суб'єкти господарювання з критичним станом виробничих фондів та порушенням умов експлуатації; ядерні установки з порушенням умов експлуатації; наслідки терористичної діяльності; гідротехнічні споруди; неконтрольоване ввезення, зберігання і використання на території України техногенно небезпечних технологій, речовин, матеріалів; надмірне та нерегульоване накопичення побутових і промислових відходів, непридатних для використання засобів захисту рослин; наслідки військової та іншої екологічно небезпечної діяльності; суб'єкти господарювання, на об'єктах яких здійснюються виробництво, зберігання та утилізація вибухонебезпечних предметів; об'єкти життєзабезпечення населення з порушенням умов експлуатації; інші об'єкти, що можуть створити загрозу виникнення аварій.

Збройний конфлікт, який почався у 2014 році на Сході України, привернув увагу насамперед до соціально-економічних питань, забравши увагу від екологічних проблем. Він, беззаперечно, вплинув на всі сфери життя, в тому числі й на стан довкілля. Військові дії та їх підтримка, інституційні зміни, міграційні процеси, скорочення економічного зростання, зменшення доходів громадян – всі ці фактори прямо чи опосередковано впливають і на стан навколишнього середовища [2].

Сучасний стан екологічної безпеки України повинен розглядатися в тісному зв'язку з техногенними та іншими екологічними загрозами, що пов'язані з бойовими діями в зоні Операції об'єднаних сил, відсутністю належного державного контролю за якістю навколишнього природного середовища на непідконтрольних територіях Донецької та Луганської областей [3, с. 279].

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Питання екологічної безпеки на територіях окремих районів Донецької та Луганської областей досліджували В. Абалмова, А. Блага, В. Бакуменко, Г. Бачинський, В. Василько, С. Васюга, О. Веклич, Р. Галгаш, П. Гаман, А. Жидков, М. Корецький, Т. Короткий, С. Кудрявцев, І. Личенко, Н. Масевська, М. Хилько, І. Семененко, Т. Сігасва, О. Стегній та інші вчені. Однак ці публікації жодним чином не відображають юридичних способів вирішення нових екологічних проблем, пов'язаних з бойовими діями на територіях Донецької та Луганської областей України й лише побіжно стосуються досліджуваного питання.

Дослідження, які вивчають стан довкілля Донбасу та вплив збройного конфлікту на природне середовище, широкого обговорення не набувають і тому не привертають увагу органів влади та громадськості до екологічних проблем та необхідності їх вирішення.

Важливим є питання дослідження таких джерел небезпек, як наслідки військової та іншої екологічно небезпечної діяльності. Тому **метою статті** є аналіз забезпечення екологічної безпеки на території окупованого Донбасу та визначення шляхів подолання екологічних небезпек.

Виклад основного матеріалу. Екологічна безпека може розглядатися як один із принципів природокористування та охорони природного навколишнього середовища. Також екологічна безпека може розглядатися як важлива перспективна мета діяльності з відновлення та збереження нормального стану навколишнього середовища. Вона є елементом національної безпеки і відповідає її національним інтересам [4, с. 45–46], оскільки відповідно до ст. 3 Закону України «Про основи національної безпеки» державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямовується на забезпечення воєнної,

зовнішньополітичної, державної, економічної, інформаційної, екологічної безпеки, кібербезпеки України тощо.

Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» визначає поняття екологічної безпеки й заходів щодо її забезпечення, екологічні вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію підприємств та інших об'єктів, використання мінеральних добрив, засобів захисту рослин, токсичних хімічних речовин, передбачає заходи щодо охорони навколишнього природного середовища від шкідливого біологічного впливу, шкідливого впливу фізичних факторів і радіоактивного забруднення, від забруднення виробничими, побутовими й іншими відходами.

Відповідно до ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» екологічна безпека – це такий стан навколишнього природного середовища, за якого забезпечується попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Вона гарантується громадянам України здійсненням широкого комплексу взаємопов'язаних політичних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів.

Питання екологічної безпеки носять глобальний характер. Розробці концепції стійкого розвитку життя на Землі була присвячена конференція ООН у Ріо-де-Жанейро в 1992 р., на якій був прийнятий документ «Порядок денний XXI століття» і сформульований висновок про необхідність глобального партнерства держав у всіх сферах для здійснення стабільного соціального, економічного й екологічного розвитку. У робочих документах конференції передбачається, що проблеми безпеки життєдіяльності людей необхідно вирішувати на міждержавному та державному рівні [1, с. 12].

Значна частина населення України проживає в екологічно несприятливих умовах. Реальна загроза здоров'ю людей існує в районах Приазов'я, Донбасу, Запоріжжя, Кривого Рогу та ін. Особливо гострим питання екологічної безпеки є на території Донбасу, який є промисловим регіоном з великою щільністю населення і промислових підприємств, причому з початком збройного конфлікту ситуація різко змінилася в бік погіршення.

Як зазначає І.О. Личенко, сучасні екологічні проблеми Донбасу стосуються порушення екосистем і природних територій, руйнування промислових та екологічно небезпечних об'єктів, забруднення джерел питної води, земель, атмосферного повітря, порушення геологічного середовища [3, с. 280].

Збройний конфлікт на сході України практично паралізував природоохоронну діяльність у регіоні та призвів до критичних порушень екологічної рівноваги регіону. Екологічна ситуація в зоні конфлікту й окремих районах Донецької та Луганської областей до кінця не відома. Сьогодні на зазначеній території не проводиться екологічний моніторинг, відсутня достовірна інформація про характер пошкоджень підприємств, діє режим секретності, ускладнена робота Державних екологічних інспекцій. Протягом п'яти років немає змоги оцінити стан пошкоджень і здійснити необхідні ремонтні й відновлювальні роботи. Відбулися небезпечні зміни екологічного стану навколишнього природного середовища, які охоплюють територію близько 30 тис. км², де мешкає до 5 млн населення України.

Критичність екологічної ситуації в Донецькій та Луганській областях посилюється тим, що, по-перше, збройний конфлікт відбувається у промисловому регіоні, де сконцентровано велику кількість екологічно небезпечних об'єктів; по-друге, втрати, які несе довкілля на Сході, величезні, а іноді й незворотні.

На думку науковців, сучасними екологічними проблемами Донбасу є: порушення екосистем та цінних природних територій; руйнування промислових, екологічно небезпечних об'єктів; закриття шахт та припинення від-

качування шахтних вод, порушення геологічного середовища; погіршення санітарно-гігієнічних показників джерел питної води; руйнування та забруднення ґрунтів; утрати зелених насаджень та лісових масивів [5].

Серед екологічних небезпек регіону слід виділити такі, як:

1) *радіаційна, хімічна небезпека. Вибухонебезпечка.* Внаслідок здійснення бойових дій було порушено роботу підприємств, які провадять екологічно небезпечне виробництво. Серед них такі, як Ясинівський, Авдіївський і Єнакіївський коксохімічні заводи, Донецький, Єнакіївський і Макіївський металургійні заводи, Алчевський металургійний комбінат, Лисичанський нафтопереробний завод, Донецький казенний завод хімічних виробів, теплові електростанції м. Луганськ, Слов'янськ, Вуглегірськ та Миронівське, ПрАТ «Северодонецьке об'єднання Азот», ПАТ «Концерн Стирол», Авдіївський коксохімічний завод, Торецький фенольний завод, Донецький казенний завод хімічних виробів, Стаханівський завод феросплавів.

Частина з них зазнала пошкоджень під час активних бойових дій протягом перших двох років конфлікту, інші постраждали протягом наступних років під час бойових дій поблизу лінії зіткнення. Частина зазнала пошкоджень унаслідок тривалого відключення електроенергії та руйнування частини обладнання, що спричинило підтоплення вугільних шахт у Луганській і Донецькій областях [2, с. 14].

До початку збройного конфлікту загалом на території Луганської і Донецької областей існувало 4240 потенційно небезпечних об'єктів. При цьому знаходилося ще 2160 вибухонебезпечних об'єктів, 24 радіаційнонебезпечних, 1320 пожежонебезпечних, 176 гідродинамічнонебезпечних, 334 хімічнонебезпечних об'єкти. Сьогодні наявні лише 176 потенційно небезпечних об'єктів, із них на невідконтрольній території знаходяться лише 99 [2, с. 13].

2) *Забруднення поверхневих та підземних вод.* Дані Центру гуманітарного діалогу щодо якості підземних вод підтвердили високий рівень їх забруднення, але відсутність порівняння результатів вимірювань із фоновими або історичними значеннями не дозволяє зробити висновки про безпосередній вплив військового конфлікту. Однак порівняння даних Сіверсько-Донецького басейнового управління водних ресурсів щодо вмісту металів у донних відкладах Карлівського та Клебан-Бицького водосховищ із ситуацією до початку конфлікту (у 2008 році) показало підвищений (у 5 разів) вміст нерадіоактивного стронцію, а також значне підвищення концентрації барію (в 13–15 тисяч разів). Усі ці речовини використовуються у промисловості, водночас вони також відомі як стандартні складники сучасних боєприпасів [6]. Результати проведених досліджень показали підвищені концентрації азоту і фосфору в воді річок Сіверський Донець, Кальміус, Кальчик та ряді інших.

Натепер водовідлив не працює практично на всій території від м. Горлівка до м. Єнакієве, в районі Первомайська, частково – у містах Донецьк, Макіївка, Шахтарськ, Торецьк.

Проблемою також є затоплення шахт. 36 шахт регіону підтоплюються або вже повністю затоплені й не підлягають подальшій експлуатації. Підтоплення шахт призводить до забруднення підземних та поверхневих вод залізом, хлоридами, сульфатами, іншими мінеральними солями і важкими металами.

Головна екологічна проблема – це засолення підземних питних вод шахтними водами. Науковці стверджують, що шахтні води потрапляють у питні води і кількість останніх зменшується [7].

Особливу загрозу становить підтоплення шахт, які використовувались як сховища відходів – «Олександр-Захід», «Вуглегірська» та імені Калініна в м. Горлівка Донецької області.

3) *Забруднення атмосферного повітря.* Високі концентрації ртуті в ґрунтах м. Донецька та інших міст Донбасу, а також породах палаючих териконів вугільних шахт, неминуче негативно позначаються на стані повітряного середовища. Серед 21-го підприємства, які є основними забруднювачами атмосферного повітря і дають 60–70% валових викидів шкідливих речовин від стаціонарних джерел, 16 підприємств відносяться до гірничо-металургійного комплексу [8].

Основними забруднювачами атмосферного повітря в регіоні залишаються підприємства чорної металургії, теплові електростанції та підприємства вугільної промисловості.

4) *Забруднення ґрунтового покриву.* Відбувається за масштабного розливу та згоряння паливно-мастильних матеріалів. Маневри великої військової техніки, військові навчання та будівництво фортифікаційних споруд, знешкодження боєприпасів, розсіювання хімічних речовин також знижують якість ґрунтового покриву. Такий вплив на землю призведе до значного падіння якості виробленої сільськогосподарської продукції та виведення сільськогосподарських земель з обороту.

5) *Шкода, завдана лісовим насадженням та природно-заповідному фонду.* Значної шкоди лісовим насадженням завдають нелегальні рубки, які проводяться з метою заготівлі деревини для будівництва тимчасових фортифікаційних споруд і дров для опалення; лісові та степові пожежі, викликані бойовими діями. Сьогодні збереження та відновлення природно-заповідного фонду регіону ускладнюються через відсутність персоналу, припинення фінансування та охорони територій.

Руйнувань зазнали заповідники «Провальський степ», «Трьохізбенський степ», національний природний парк «Святі гори», відділення Українського степового заповідника «Кальміуське» та «Крейдяна флора», регіональний ландшафтний парк «Донецький кряж», «Слав'янський курорт».

У зоні Операції об'єднаних сил значні обсяги заповідних територій забудовані окопами, фортифікаційними спорудами. У національних природних парках «Меотида», заповідниках «Провальський степ» та «Хомутовський степ» адміністрації захоплені бойовиками, ландшафтні парки «Донецький кряж», «Зуївський» і «Клебан-Бик» перестали функціонувати [3, с. 281].

6) *Небезпека епідемії.* За інформацією жителів Донбасу, в занедбаних шахтах бойовики влаштували масові поховання. Як результат, можливі епідемії різних інфекцій.

Також із початку збройного конфлікту неодноразово порушувалась і призупинялась робота об'єктів системи водопостачання, водоочищення і водовідведення. Подача води на окупованих територіях відбувається без проведення дезінфекції, оскільки використовувати активний хлор у місцях ведення бойових дій надто небезпечно. Недостатньо очищена питна вода, що надходить споживачам, може містити патогенні віруси й бактерії.

Небезпечним є забруднення джерел водопостачання через стихійні поховання без дотримання санітарно-гігієнічних вимог. Під час розкладання тіл утворюються отруйні речовини, що з дощами чи ґрунтовими водами потрапляють до водойм та отруюють їх. Наслідки такого отруєння є найбільш небезпечними, їх дія може виявитися як відразу, так і через багато років [9, с. 125].

7) *Пожежі.* Через активні бойові дії підвищився ризик пожеж унаслідок збройного конфлікту, навмисних підпалів та вибухів боєприпасів. Протягом активної фази антитерористичної операції відбулись декілька тисяч пожеж поблизу лінії зіткнення та в зоні бойових дій, які пошкодили 2970 км² площі територій Луганської і Донецької областей. Під час пожеж постраждали рослинні покриви територій та об'єкти природно-заповідного фонду [2, с. 14]. Лише за один 2014 рік у Донецькій і Луганській

областях загалом MODIS зафіксував 12 518 рослинних пожеж, із них 4867 пожеж – у зоні бойових дій [6].

Висновки. У 2017 році за ініціативи Міністерства екології та природних ресурсів України розпочато проєкт «Визначення шкоди, завданої довкіллю на сході України» [10]. Його завданням є проведення аналізу впливу конфлікту на навколишнє середовище і підготовка рекомендацій з метою перспективного відновлення регіону. Проаналізувавши зазначений проєкт, а також закордонні методичні рекомендації з відновлення Донбасу і наукові джерела, сформульовано заходи з недопущення екологічної катастрофи та усунення екологічних небезпек окупованих територій Донецької і Луганської областей.

На першому етапі потрібно в найкоротший термін провести екологічний аудит з метою визначення масштабів завданих збитків навколишньому середовищу; звернутися до міжнародних організацій, представництв зарубіжних країн за наданням міжнародної технічної допомоги на проведення стратегічної екологічної оцінки; створити єдиний центр із моніторингу забруднення довкілля, який накопичуватиме відповідну інформацію як від державних органів, так і від природоохоронних організацій, у тому числі міжнародних, фізичних та юридичних осіб – суб'єктів господарювання.

На другому етапі подолання економічних небезпек необхідно розробити комплексну Програму подолання наслідків бойових дій. До пріоритетних завдань цієї програми слід зарахувати необхідність розроблення реєстрів об'єктів та територій, які становлять екологічну небезпеку (в тому числі тих, які не підлягають відновленню); передбачити питання роботи Державної екологічної інспекції, яка би здійснювала моніторинг стану навколишнього середовища, нагляд за дотриманням екологічних стандартів і норм; визначити способи організації санітарного нагляду за водопостачанням населення; передбачити шляхи очищення територій від наслідків бойових дій та військових небезпечних предметів; урахувати питання відновлення територій, а також агроландшафтів.

На останньому етапі подолання екологічних небезпек слід розробити і впровадити програми розвитку місцевих населених пунктів, промислових і сільськогосподарських об'єктів. До виконання цих програм слід залучити громадськість, волонтерів, міжнародні організації.

Усі запропоновані заходи з усунення екологічних небезпек у повній мірі можливо проводити лише після звільнення тимчасово окупованих територій регіону.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпека життєдіяльності та охорона праці : підручник : у 2 ч. / Я.О. Серіков та ін. ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова ; Краків : ЄАС, 2021. Ч. 1: Безпека життєдіяльності. 255 с.
2. Вартів довкілля Донбасу. Роль громадських організацій у вирішенні екологічних проблем Донеччини і Луганщини. 2021. URL: https://www.irf.ua/wp-content/uploads/2021/06/zvit_igs-donbasu-i-dovkillya_compressed_16062021.pdf
3. Личенко І.О. Проблеми екологічної безпеки тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей та організаційно-правові засади їхнього вирішення. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Юридичні науки.* 2016. № 845. С. 279–284.
4. Хіміч О. Екологічна безпека як елемент національної безпеки. *Право України.* 2002. № 11. С. 44–47.
5. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А.Б. Блага та ін. ; за ред. А.П. Буценка. Київ : КИТ, 2017. 88 с.
6. Екологічний аспект реінтеграції окупованих районів Донецької та Луганської областей. URL: <https://www.dsns.gov.ua/ua/Ostanni-novini/82389.html?PRINT><https://www.dsns.gov.ua/ua/Ostanni-novini/82389.html?PRINT>
7. Екологія Донбасу: до чого призвело витікання води із затоплених шахт ОПДЛО. URL: <https://sprotyv.info/news/ekologiya-donbasu-do-chogo-prizvelo-vitikannya-vodi-iz-zatoplenih-shaht-ordlo>
8. Вплив громади на подолання екологічної кризи старопромислових регіонів, на прикладі Донецької області. Аналітична записка. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/272/>
9. Хилько М.І. Екологічна безпека України: навчальний посібник. Київ, 2017. С. 125. URL: <http://www.philosophy.univ.kiev.ua/uploads/editor/Files/Vykladachi/Hylko/%D0%A5%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%BA%D0%BE%20%D0%9C.%D0%86.%D0%95%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%B0%20%D0%B1%D0%B5%D0%B7%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B0%20%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8.%20%D0%9D%D0%B0%D0%B2%D1%87.%20%D0%BF%D0%BE%D1%81..pdf>
10. Оцінка екологічної шкоди та пріоритети відновлення довкілля на сході України. Київ : ВАІТЕ, 2017. 88 с.